

nieuws- en informatieblad

BELANGRIJKE DATA

- Donderdag 2 juni 2016: bezoek aan Kampen

IN DIT NUMMER

- Van het bestuur: Buitenlandse reis Bremen volgeboekt en terugblik ALV (pag. 2).
- Impressies Veendam en Alkmaar (pag. 2 en 3).
- Evenement Kampen (pag. 4).
- Eduard Frankfort (1864-1920). Leven en werken van een veelzijdig kunstschilder (pag. 7).
- Wie kent dit merkteken? (pag. 12).
- Chris van der Hoef, Delen van ontbijtservies 4300, 1926 (pag. 13).
- De Amsterdamse juweliers- en kunstenaarsfamilie Van Kooten (vervolg en slot) (pag. 16).
- Onbekende litho van Toorop (pag. 20).
- Tentoonstellingsagenda (pag. 23).

VAN HET BESTUUR

Mededelingen

- De buitenlandse reis van dit jaar naar Bremen en omgeving is volgeboekt. Er gaan 49 mensen mee.
- Tijdens de algemene ledenvergadering op 19 maart is Lieske Tibbe in het bestuur voor een nieuwe termijn van drie jaar herkozen.
- Het idee van het bestuur om eens te opteren voor een langere tweejaarlijkse

reis naar een verdere bestemming zoals Riga, Glasgow, kreeg bijval van de aanwezige leden. Het bestuur gaat dit idee verder onderzoeken.

- Extra aandacht verdient de fraaie tentoonstelling met bijbehorende catalogus in het Alkmaars museum over Gerrit Willem van Blaaderen die tot stand is gekomen door de inzet van onze secretaris, Kees van der Geer. Het is beslist een aanrader voor leden die niet aan de excursie van 19 maart hebben kunnen deelnemen.

*Impressie excursie Alkmaar 19 maart 2016
Aantal deelnemers: 45.
Foto's Eef de Hilster*

*Impressie excursie Veendam 20 februari 2016
Aantal deelnemers: 36.
Foto's: Eef de Hilster.*

EVENEMENTEN

Bezoek aan Kampen Donderdag 2 juni 2016

We bezoeken de Nutsspaarbank van de Groningse architect G. Hoekzema waar ook enkele werken van C.H.L. Middelkoop te zien zullen zijn uit de collectie van het Frans Walkate archief. We wandelen naar de Stadsgehoorzaal uit 1891 met deels een interieur uit die tijd, komen onderweg diverse fraaie panden van begin 1900 tegen, krijgen een rondleiding in de wijk Brunnepe met vele woningen van de architect G.B. Broekema.

Beschrijving excursie

Kampen

Kampen is een van de oude Hanzesteden en heeft nog vele panden uit de rijke periodes. Het Hanzeverbond werd vanaf het midden van de 14e eeuw een machtig netwerk van handelssteden en wist door het bundelen van haar belangen gunstige privileges te verwerven. In haar glorieperiode kende het Hanzeverbond maar liefst 150 leden, vooral in Duitsland en Nederland maar ook in Scandinavië, Polen, Vlaanderen, tot in Spanje en Portugal toe. De welvaart uitte zich in de Gouden Eeuw in imposante nieuwe bouwwerken, sierlijke koopmanshuizen en indrukwekkende handelskantoren. De van oorsprong kleine nederzettingen groeiden uit tot machtige steden met imponerende stadsmuren en dito poorten. De welvaart deed tevens zijn invloeden gelden op andere gebieden. Schilders, bouwmeester, dichters en filosofen vestigden zich in de

stad en zorgden voor een bloeiperiode op artistiek gebied. Veel historische gebouwen uit die tijd zijn ook in de prachtige binnenstad van Kampen nog terug te vinden.

De Nutsspaarbank

Aan de oude stadsgracht, aan de rand van de binnenstad werd in 1929-1930 naar ontwerp van de Groningse architect G. Hoekzema de NUTSSPAARBANK met WONING gebouwd. De bank is vormgegeven in een traditionalistische bouwstijl. Het interieur vormde een belangrijk onderdeel van het ontwerp en is in vrijwel gave staat bewaard. Er ligt o.a. een prachtige Maurovloer. Sinds 1998 is hier het Frans Walkate archief gehuisvest. Walkate was één van de bestuursleden van de bank en heeft grote invloed gehad op het culturele leven in Kampen. Het archief laat speciaal voor de VVNK een kleine selectie zien van werk van C.H.L. Middelkoop (1857-1931), een kunstenaar uit Kampen die o.a. bij de Kamper Emaillefabrieken voorheen H. Berk en zoon heeft gewerkt. Middelkoop stond enige tijd officieel als emailleschilder ingeschreven in Kampen, maar heeft ook vrij werk gemaakt. Hij schreef *De Hedendaagsche Versieringskunst, hare gebreken en de weg ter verbetering, dienstig voor alle die met kunst en versiering te doen hebben met 24 platen ter opheldering,*

Ontwerp Nutsspaarbank te Kampen.

Programma Kampen

- 11:00 uur Ontvangst in De Majesteit, Hofstraat 124-126.
- 11:30 uur Wandelen naar Nutsspaarbank, Burgwal 43.
- 11:45 uur Rondleiding in Nutsspaarbank (in twee groepen)..
- 12:45 uur Wandelend naar Stadsgehoorzaal via route met panden rond 1900.
- 13:30 uur Lunch Stadsgehoorzaal, Burgwal 84.
- 14:15 uur rondleiding in Stadsgehoorzaal.
- 15:00 uur Rondleiding door wijk Brunnepe.

Cornelis Middelkoop, decoratief ontwerp van een sigarenrokende man in een cirkel met daaromheen een randversiering; guachel/waterverf op een ondertekening in potlood, papierformaat, 53,5 x 50 cm. Collectie Frans Walkate Archief.

onder het pseudoniem C.H.L. Pookleddim (anagram van Middelkoop) in twee schriften.

Stadsgehoorzaal

De Stadsgehoorzaal is van architect K. de Vidal de Saint Germain en is gebouwd in 1891. De buitenkant is nog geheel gaaf, de binnenkant is deels aangepast aan de moderne tijd. De deels gerenoveerde con-

certzaal bevat onder andere een hangend balkon en een cassetteplafond. Ook diverse decoraties zijn gerestaureerd. We krijgen een rondleiding in het gebouw, kijken er achter de schermen en zullen er lunchen.

Brunnepe

Het middeleeuwse Brunnepe was een dijkdorp. Het verloop van de dijken is nog herkenbaar in het stratenpatroon. Buurten en straten zijn vernoemd naar de twee kloosters die ooit in Brunnepe stonden. Voorbeelden zijn Begijnestraat, Begijnplein en Kloosterstraat. Langs deze straten staan nu vroeg-20e-eeuwse woningen. Een groot deel van deze huizen is gebouwd in opdracht van de firma Berk, voor de werknemers van de emailleerfabriek. In deze "pannenfabriek" werden tot de jaren 90 van de 20e eeuw emailleerproducten gefabri-

Stadsgehoorzaal te Kampen. Foto Eef de Hilster

ceerd, waaronder keukenpannen. Het bijzondere aan Brunnepe is dat vrijwel de hele wijk door één architect is gebouwd: G.B. Broekema (1866-1946). Hoogtepunt van de Broekema-architectuur is het Begijnkwartier.

Aanmelding en kosten

Aanmelding vòòr 22 mei via de website www.vvnk.nl/evenementen of alleen als dat niet kan via bijgaande aanmeldstrook.

De kosten voor deze excursie zijn € 25 voor leden. Jongeren t/m 26 jaar € 12,50. Betaling geschiedt op de plaats van het evenement.

Maximum aantal deelnemers is 40. Geen introducees.

Adres en bereikbaarheid

Café restaurant de Majesteit: Hofstraat 124-126. Vanaf het station: de brug over, rechtdoor tot de Oudestraat, linksaf tot pleintje, recht achter ligt de Majesteit.

Nutsspaarbank, Burgwal 43
Stadsgehoorzaal, Burgwal 84

OV: Vanuit Zwolle is Kampen in 10 minuten met de trein te bereiken. Even de brug over lopen en je bevindt je in de gezellige binnenstad.

Vertrektijden:

Vanuit Zwolle: xx:19 uur / xx:49 uur.

Vanuit Kampen: xx:03 uur / xx:33 uur.

Parkeren: Voor het grootste gedeelte van de binnenstad is betaald parkeren van maandag tot en met zaterdag van 9:00 tot 20:00 uur. Op loopafstand van de binnenstad - aan de rand van het centrum - zijn een drietal parkeerplaatsen waar niet betaald hoeft te worden. Deze gratis parkeerplaatsen zijn tegenover het NS-station (bij het politiebureau), het Burgemeester Berghuisplein en bij de Buitenhaven.

Telefonische bereikbaarheid op de dag zelf

Thea de Hilster 06 234 833 29

Els van Veggel 06 183 178 71

EDUARD FRANKFORT (1864 - 1920). LEVEN EN WERK VAN EEN VEELZIJDIG KUNSTSCHILDER.

Stefanie van Rootselaar

De Joods-Nederlandse schilder Eduard Salomon Frankfort, geboren te Meppel in 1864 en gestorven te Laren (N.H.) in 1920, was vrijwel zijn gehele leven woonachtig en werkzaam in Amsterdam (Afb. 1). Hoewel hij voor zijn onderwerpen het land rondreisde, reisde hij bovendien in de jaren rond 1906 ook af naar Zuid-Afrika – een opvallende onderneming.

De schilderijen die hij aldaar vervaardigde zijn dermate afwijkend wat betreft onderwerp, stijl, kleurgebruik en karakter in vergelijking met de rest van zijn eigen oeuvre als van zijn tijdgenoten, dat twee van deze schilderijen mij opvielen tijdens mijn stage bij veilinghuis Christie's te Amsterdam (Afb. 2 en 3). Zoekend naar een nog weinig onderzocht en beschreven onderwerp binnen

Afb. 2. 'Kamp in 't boschveld, Zuid-Afrika', gesigeneerd en gedateerd 'ED: Frankfort / 06.' (rechts onder), 1906, olieverf op board, 33 x 76.5 cm.

Afb. 1.

Eduard Frankfort met schilderspalet, foto (z.j.).

de 19de-eeuwse schilderkunst voor mijn masterscriptie, bleek onderzoek naar het leven en werk van Eduard Frankfort hiervoor een passende en interessante keuze te zijn.

Afb. 3. 'Een muzikaal gezelschap, Zuid-Afrika', gesigeneerd en gedateerd 'ED: Frankfort / 06.' (rechts onder), 1906, olieverf op doek, 80 x 100 cm.

Afb. 4. Eduard Frankfort in zijn atelier op de St. Willibrordusstraat, Amsterdam, 1903, foto, 24.3 x 30 cm. Toegeschreven aan Atelier Herz.

Bij eerste vooronderzoek bleken er veel aspecten aan het professionele leven en het oeuvre van Frankfort nauwelijks tot niet onderzocht en/of bekend te zijn. Het bood mij de mogelijkheid om hier een uitgebreid kunsthistorisch onderzoek aan te wijden.

De scriptie bevat een beschrijving van zijn persoonlijke leven en presenteert alsmede de resultaten van het onderzoek naar zijn professionele carrière als kunstschilder, zoals zijn werkontwikkeling, stijlontwikkeling, een voor het eerst samengestelde oevrecatalogus, en dito tentoonstellingslijst, veilinggeschiedenis en lijst met onderscheidingen. Door middel van systematisch onderzoek en het categorisch indelen van zijn oeuvre wordt een zo volledig mogelijk inzicht in het werk en leven van deze schilder geboden. Het onderzoek is uitgevoerd op basis van zoveel mogelijk primair bronnenmateriaal – van de schilderijen zelf, zijn persoonlijke schetsboekjes, originele tentoonstellingscatalogi, veilingcatalogi, eigentijdse artikelen en recensies, en andersoortige archivalia.

Het doel van deze scriptie was een pionierswerkstuk neer te zetten, waarin voor het eerst uitvoerig en diepgaand onderzoek wordt verricht naar het leven en vooral het werk van Eduard Frankfort. Zo tracht de scriptie een bijdrage te leveren aan de invulling en de beschrijving van de 19de-eeuwse Nederlandse schilderkunst, en daarmee de Nederlandse kunstgeschiedenis.

Opleiding

De eerste stappen die Eduard in de richting van de beeldende kunsten zette dateren van 1874, toen het gezin Meppel

voor Amsterdam verruilde. In de hoofdstad bleek al snel zijn interesse voor de beeldende kunsten. Het duurde niet lang of Eduard Frankfort ontving op elfjarige leeftijd zijn eerste tekenlessen bij Atelier Bing in de Kalverstraat. Daarop volgde de prestigieuze Rijksakademie van Beeldende Kunsten, waar hij in 1879 werd toegelaten. Onder August Allebé en Nicolaas van der Waay genoot hij zijn kunstopleiding, en volgde de 'Teeken- en Boetseerklasse' en 'Schildersklasse'. Niet alleen in artistiek opzicht was de Rijksakademie zeer vormend, maar ook met het oog op de opbouw van zijn netwerk. De Rijksakademie zorgde voor contacten tussen generatiegenoten met een gemeenschappelijke interesse en artistiek talent in verschillende kunstdisciplines. Deze contacten groeiden vaak uit tot levenslange vriendschappen en artistieke samenwerkingen; zo ook bij Eduard Frankfort. Tijd-, academie- en vakgenoten die tot zijn betere vrienden gerekend kunnen worden zijn bekende en minder bekende kunstenaars als Floris Arntzenius, Hobbe Smith, Arthur Briët, Arnold Marc Gorter, Benjamin Prins, Lammert van der Tonge, H.M. Krabbé en Abraham Hesselink, Leo Gestel en Jan Sluijters. Na de afronding van zijn opleiding aan de Rijksakademie, studeerde Eduard in 1888 gedurende een semester van drie

maanden aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen, onder Charles Verlat. Hierna keerde Eduard terug naar Amsterdam waar hij zich definitief vestigde als kunstschilder.

Kunstenarsverenigingen

Ook ontstonden en bestonden amicale en professionele relaties tussen leden binnen kunstenaarsverenigingen. Lidmaatschap van kunstgenootschappen was niet weg te denken uit de schilderswereld aan het einde van de negentiende eeuw. Aangezien veel kunstenaars zich na hun opleiding aansloten bij meerdere en veelal dezelfde verenigingen, bevonden ze zich zo gedurende vele jaren in dezelfde sociaal-maatschappelijke en artistieke kringen. Zo was Eduard Frankfort als 'kunstlievend' en later 'stemhebbend lid' verbonden aan twee Amsterdamse kunstenaarsverenigingen, te weten het jonge Sint Lucas (sinds 1882) en het gerenommeerde Arti et Amicitiae (sinds 1887), maar ook was hij 'buiten-lid' bij het prominente Pulchri Studio te Den Haag (sinds 1898). Daarnaast nam hij jarenlang verscheidene commissie- en bestuursfuncties waar bij de twee Amsterdamse kunstenaarsverenigingen. Eduard Frankfort bevond zich in de artistieke, sociale en maatschappelijke bovenlaag van met name het Amsterdamse kunstcircuit, en was zo een veel gezien en een gewaardeerd persoon – als individu, om zijn bestuurlijke bekwaamheid, en niet te vergeten om zijn schilderkundige talent.

Tentoonstellingen en succes

Frankforts werk was sterk vertegenwoordigd op de ledententoonstellingen cq.

Afb. 5. 'Het morgengebed', gesigneerd en gedateerd 'Ed Frankfort / 86' (rechts onder), 1886, olieverf op doek op panel, 195 x 145.5 cm.

verkooptentoonstellingen van voorgenomen kunstenaarsverenigingen en op talrijke andere tentoonstellingen in binnen- en buitenland, wat zijn kwaliteiten als kunstschilder onderschreef. Ook zijn bij een aantal gelegenheden solotentoonstellingen rondom zijn werk georganiseerd.

In Nederland was zijn werk vaak jaarlijks te vinden op de 'Tentoonstellingen van Levende Meesters' te Amsterdam, Den Haag, Arnhem en Rotterdam; daarnaast werd zijn werk geregeld gepresenteerd op grote internationale tentoonstellingen en op Wereldtentoonstellingen – van België, Engeland, Duitsland, Frankrijk, Italië, Spanje, Rusland, Argentinië, de VS tot Zuid-Afrika.

Dat hij bij leven een gerespecteerd kunstenaar was, werd eveneens bevestigd door diverse onderscheidingen die hij in Nederland en daarbuiten ontving. Al tijdens zijn studie ontving hij zijn eerste huldeblijk; als pensionaire van de koning ontving Eduard

Afb. 6. 'Vijf aardappel-schillende bewoonsters van het Oudliedengesticht, Amsterdam', gesigneerd 'ED: Frankfort' (rechts onder), (z.j.), olieverf op doek, 35 x 48 cm.

Frankfort gedurende drie jaar (1885-1887) de Koninklijke Subsidie. In 1904 werd hij met de Koninklijke Gouden Medaille bekroond. Daarnaast exposeerde Eduard Frankfort herhaaldelijk met goed gevolg. In Nederland ontving hij diverse medailles op de 'Tentoonstelling van Levende Meesters' en zesmaal ontving hij een prijs voor ingezonden schilderijen op Wereldtentoonstellingen en andere internationale tentoonstellingen.

Zuid-Afrika

Eduard Frankfort vond zijn onderwerpen voornamelijk in Amsterdam maar ook elders in Nederland, zoals in Drenthe, Twente, Brabant, Overijssel en Laren (N.H.) waar hij landelijke omgevingen en boereninterieurs op doek zette. In zijn Amsterdamse woonhuis was telkens een ruimte ingericht dat hij gebruikte als schilderstudio (Afb. 4 / pag. 8). Eduard Frankfort reisde echter ook af naar Zuid-Afrika, waar hij tenminste in 1906 verbleef en het land rondreisde, hoewel er aanwijzingen zijn dat hij mogelijk al in 1905 vertrok en wellicht in het voorjaar van 1907 pas terugkeerde. Gezien het feit dat een aantal van zijn zussen reeds naar 'Transvaal' waren verhuisd, had hij

Afb. 7. 'De Trek, Zuid-Afrika', gesigneerd 'ED: Frankfort' (rechts onder), circa 1906, olieverf op doek, 72.5 x 97 cm.

een persoonlijke motivatie om Zuid-Afrika te bezoeken, en zette hij tegelijkertijd zijn schilderpraktijk hier onverminderd voort. Het land intrigeerde hem onmiskenbaar. In zijn Zuid-Afrikaanse schilderijen gaf hij vrijwel exclusief uitbeelding aan het inheemse landschap en de lokale bevolking. Eduard Frankfort was voornamelijk werkzaam en woonachtig in en rondom Pretoria. Halverwege 1906 assisteerde Frankfort in de organisatie van het 'Rembrandt Tricentenary Festival and Exhibition' en in december 1906 werd hem een solotentoonstelling aangeboden door 'twaalf invloedrijke Pretorianen' waarin 47 werken opgenomen waren.

Eenmaal terug in Nederland, nam de carrière van Frankfort een vlucht. Zijn opvallende stijlontwikkeling bleef Nederlandse kunstcritici en kunsthandels niet onopgemerkt. Zowel Frans Buffa & Zonen (Amsterdam, juni 1907) als kunsthandel Oldenzeel (Rotterdam, september 1907) volgden zo met een solotentoonstelling. Een andere belangrijke tentoonstelling was de groepstentoonstelling in het Stedelijk Museum (1909), waarin ook werk van A. Hesselink, B. Prins en H. Smith was opgenomen.

In 1920 overleed Eduard Frankfort vrij

Afb. 8. 'Zelfportret in rode kamerjas met witte fez en sigaar', gesigneerd 'ED: Frankfort' (rechts onder), (z.j.), olieverf op paneel, 65 x 53.2 cm.

plotseling na een kort ziekbed in Laren. In dit Gooische kunstenaarsdorp was het gezin de laatste jaren 's zomers geregeld te vinden, waar Eduard Frankfort eveneens schilderend de zomer doorging. Ter nagedachtenis aan Eduard Frankfort organiseerde Arti et Amicitiae in 1921 in haar kunstzalen een 'Eere-tentoonstelling'. In deze overzichtstentoonstelling waren meer dan honderd werken van zijn hand bijeengebracht.

Het oeuvre

Waar andere negentiende-eeuwse schilders zich veelal toelegden op een specifiek genre, beoefende Eduard er vele. Desalniettemin stond Eduard vooral bekend als schilder van het Joodse leven, als (boeren) interieur- en portretschilder, en liet met

Afb. 9. 'Portret van Clara Frankfort-Kloots', niet gesigneerd, (z.j.), olieverf op doek, 42 x 34 cm.

zijn Zuid-Afrikaanse avontuur een blijvende indruk achter. Om vervolgens zijn onderwerpskeuze inzichtelijk te maken is zijn oeuvre in zeven genres in te delen: (1) (Zelf)portret, (2) Figuur, (3) Joods-religieus, (4) Interieur, (5) Landschap/Stadsgezicht, (6) Zuid-Afrika en (7) Stillerven.

Om zijn stijlontwikkeling inzichtelijk te maken zijn drie stijlperiodes herkenbaar, die elkaar chronologisch opvolgen. In de 'Vroege periode (ca. 1884-1905)' schildert Eduard Frankfort stemmige portretten en plechtige Joods-religieuze schilderijen (Afb. 5 / pag. 9). Zijn vroegste stijl verradt zijn academische vorming, waar hij zich in de loop der jaren van los maakt. In de tweede helft van deze periode ontwikkelt hij een vrijere en minder accentuerende stijl, zijn zware palet kleurt lichter en hij onderzoekt

diverse genres (Afb. 6 / pag. 8). De grootste schilderkundige vernieuwing trad op tijdens de tweede periode: 'Zuid-Afrika (ca. 1905-1907)' markeert een stilistische omslag waarin hij een sterke stijlontwikkeling doormaakt. Deze kenmerkt zich door een opvallend vlotte en dynamische schilderij en uitgesproken kleurenpalet waarbij hij het exotische landschap en de inheemse bevolking veelvuldig vastlegde, experimenterend met stijl, kleur en vorm (Afb. 7 / pag. 10). Terug in Nederland houdt hij vast aan de stijl die hij zich aanmat in Zuid-Afrika, maar voert hij weer een Nederlandse onderwerpskeuze door. Hij legde zich in deze 'Late periode (ca. 1908-1920)' vooral toe op het (zelf)portret, welke zich kenmerkt door de hantering van een brede, impressionistische toets en een expressief kleurgebruik (Afb. 8 en 9 / pag. 11).

Vooralsnog blijkt het lastig Eduard Frankfort bij een specifieke groep of school in te delen. Enerzijds staat hij met een been

in de traditie van de Haagse School, anderzijds vertoont hij stilistisch sterke overeenkomsten met de Amsterdamse Impressionisten. Daarmee roept dit eerste onderzoek naar Eduard Frankfort zonder meer op tot vervolgonderzoek.

Stefanie van Rootselaar studeerde Kunstgeschiedenis – Moderne Tijd aan de Universiteit van Amsterdam. Bovenstaand artikel is een samenvatting van de werkwijze en inhoud van de master-scriptie 'Eduard Frankfort (1864-1920). Leven en werk van een veelzijdig kunst schilder', waarmee ze de eerste plaats verwerfde bij de VVVK Scriptieprijs 2015. Op dit moment werkt zij als graduate researcher op de afdeling Impressionist & Modern Art bij veilinghuis Christie's, Londen.

WIE KENT DIT MERKTEKEN?

Eén van onze leden is in het bezit van onderstaand roodkoperen schaalpje. Het schaalpje is voorzien van een onbekend

merkteken. Wie van onze leden kan dit merkteken thuisbrengen?

Reacties graag naar de redactie van 'Rond 1900'

CHRIS VAN DER HOEF, DELEN VAN ONTBIJTSERVIES 4300, 1926. VAN NIEUWE KUNST TOT ART DECO, VAN KUNSTNIJVERAAR TOT ONTWERPER VAN DESIGN.

Ria Kapteyn-van Wijk Groenekan

'Toen ben ik met een kopje begonnen', Het is een van de schaarse zinnen die zijn opgetekend uit de mond van Christiaan Johannes van der Hoef, de succesvolle ontwerper van sier- en gebruiks aardewerk en penningen uit de eerste drie decennia van de twintigste eeuw. Hij duidde hier op de eerste experimenten met gebruiks aardewerk uit 1901-1902. Ontbijtservies 4300, zoals het serienummer bij Zuid-Holland luidt, uit 1926 kan beschouwd worden als een kroon op zijn werk als ontwerper van gebruiks aardewerk. Met dit servies als uitgangspunt passeert in deze bijdrage kort de loopbaan van Chris van der Hoef de revue, de daarmee parallel lopende ontwikkeling in de aardewerkindustrie in het algemeen en van Plateelbakkerij Zuid-Holland in het bijzonder. Eveneens komt de stijlontwikkeling in zijn werk kort aan de orde.

Opvallend aan het karaktervol ontwerpen en door Plateelbakkerij Zuid-Holland te

Gouda prachtig uitgevoerde ontbijtservies 4300 is de kegelvorm, die het meest compleet te zien is in de deksel van de botervloot en die benadrukt wordt door de concentrische zwarte lijnen en de loodrecht op de taps toelopende vorm geplaatste oortjes. De dwarse streepjes, onderbroken door zwarte blokjes, geven het geheel een speels accent.

De relatie van Chris van der Hoef met Plateelbakkerij Zuid-Holland dateerde al van het begin van zijn loopbaan als keramist bij Amstelhoek. Hij was opgeleid als beeldhouwer, maar, door Lambertus Zijl meegenomen in de kunstnijverheidsbeweging, waagde hij zich aan keramiek. Toen de dierfiguren van aardewerk geen succes werden was Van der Hoef begonnen met gebruiks aardewerk en met succes. Toen hij in 1903 een poging deed om een servies te laten vervaardigen, dat via de verkooporganisatie de Woning verkocht zou worden, koos hij voor de plateelbakkerij Zuid-Holland, vanwege de geleverde kwaliteit. Het op porselein lijkende aardewerk dat indertijd nieuw was en de handzame en smaakvolle vormgeving van dit met een eenvoudig blokjesmotief gedecoreerde servies, dat onder de naam 'Blokjesmodern' bekend werd, bleek zo'n succes, dat de fabriek er al gauw toe overging het ook zelf te verkopen. Het model en decor werden veel nagevolgd

Delen van ontbijtservies 4300 van wit aardewerk met zwarte beschildering: een botervloot met deksel, een melkkan, drie melkbekers, twee kop en schotels, twee eierdopjes en een zoutvatje. Hoogte melkkan 22 cm.

Ontwerper: Christiaan Johannes van der Hoef (1875-1933).

Uitvoering: Koninklijke Plateelbakkerij Zuid-Holland Vervaardigd: 1926.

Gemerkt: geschilderd monogram CJH.

Eigendom Drents Museum, aangekocht in 1994.

en geplagieerd. Het misschien wel eerste voorbeeld van industrieel ontwerp genoot nog geen auteursrechtelijke bescherming. (Afb. 2 en 3)

Om welke reden dan ook: Van der Hoef liet de keramiek een tijdlang rusten om terug te keren tot de beeldhouwkunst.

Tussen 1908 en 1913 maakte Van der Hoef plasticen in aardewerk, hout en brons, die werden uitgevoerd bij diverse fabrieken. Vervolgens was hij van 1910 tot 1916 in dienst van de firma Begeer als ontwerper van sieraden, penningen en munten. Ook ontwierp hij gebruiksvoorwerpen in zilver en brons. Hij was op dit gebied een belangrijke vernieuwer, ondanks het feit dat hij werknemer in dienst van de fabriek was.

De ontwikkeling in de aardewerkindustrie had aanvankelijk geleid tot de overname van de kleine ambachtelijke aardewerkfabriekjes door fabrieken, in de jaren twintig was er een tendens waar te nemen dat grotere fabrieken kunstnijverheidsafdelingen oprichtten binnen het bedrijf. In dit kader nodigde Plateelbakkerij Zuid-Holland, bekend geworden door het succesvolle Goudse Plateel, (verworden tot een enigszins karakterloos product), Chris van der Hoef uit, om een nieuw decor te ontwerpen voor het meer dan twintig jaar oude Blokjesmodern en om enkele nieuwe

Afb. 3. Leo Gestel, Modern ingericht, spotprent, aquarel, 1907.

serviezen te ontwerpen. Dit heeft uiteindelijk geleid tot servies 4300. Al waren een kunststelier en de daar vervaardigde ontwerpen op zich niet rendabel, ze bezorgden het bedrijf naast publiciteit in kranten en tijdschriften ook een creatieve impuls. De fabriek was hierdoor vertegenwoordigd op beurzen en in het verband van de in 1924 opgerichte Bond voor Kunst in Industrie (BKI) ook op tentoonstellingen in musea. Indirect heeft de kunstnijverheidsafdeling waarschijnlijk bijgedragen aan een nieuwe bloeiperiode van Zuid-Holland.

Zo zien we aan de hand van twee serviezen van Van der Hoef welke ontwikkeling de verhouding kunstenaar-ontwerper-industrie in deze jaren doormaakte. Hij begon als kunstnijveraar en trad daarna in dienst

bij de industrie. Vervolgens was het de industrie, die vrije kunstenaars aantrok en zo kon Van der Hoef de laatste jaren van zijn leven werken als 'freelance ontwerper' voor onder andere Plateelbakkerij Zuid-Holland en Gero.

Er ligt twintig jaar tussen het toen en nu nog beroemde Blokjes servies en het servies 4300. Om het grote verschil in stijl te verklaren is de ontwikkeling die Van der Hoef doormaakte in de penningindustrie van belang. Van de sobere stijl van de Nieuwe Kunst die we zien in het keramiek uit het begin van zijn carrière kwam hij bij de penningontwerpen tot een meer sierlijke, decoratieve stijl. Na 1920 past hij de massievere vormen van de Amsterdamse school toe en ook de hoekige belijning en stilering van de Art Deco. (Afb. 4)

Hij doet nog een stap verder in deze richting in het decoratieve getrapte mokkaserviesje uit 1927 waarvan maar één exemplaar bekend is. (Afb. 5)

Verwantschap met andere mooie serviezen uit dezelfde tijd is er niet. We lijken van doen te hebben met een unieke vondst van Van der Hoef. De combinatie zwart en wit komt wel meer voor en doet denken

aan ontwerpen van Josef Hofmann en de Wiener Werkstätte uit dezelfde tijd en indirect naar elementen uit het werk van Charles Rennie Mackintosh en de Glasgow Four, die herkenbaar zijn aan hun geometrische variant van de Art Nouveau. De serviezen in metaal die Van der Hoef in de jaren na 1925 ontwerpt voor Gero wijzen ook op invloed van de Amsterdamse school en de Art Deco. Bert Jintes, de auteur van de monografie over Van der Hoef, meent dat servies 4300 tot 'het meest oorspronkelijke en geslaagde gebruiksaardewerk behoort, dat in Art Deco stijl gemaakt is, ook internationaal gezien'. Van der Hoef lijkt hiermee de beeldtaal die wereldwijd werd gecommuniceerd door de nieuwe media als foto, film en affiches, op eigen wijze vertaald te hebben in dit unieke door Plateelbakkerij Zuid-Holland vervaardigde servies.

Tot slot. Servies 4300, is een zeer zeldzaam servies (zie Afb. 1). Die zeldzaamheid is wel verklaarbaar. De productiekosten van

Afb. 5. Mokkastel, wit aardewerk met zwarte glazuur, uitv. Zuid-Holland, ca. 1927. Museum of fine Arts, Boston.

een nieuw servies waren namelijk hoog en zeker de vervaardiging van een hoogwaardig kwaliteitservies als dit, waarbij de decoratie ook nog eens met de hand werd aangebracht. De vele manuren maakte het, alleen op bestelling geleverde servies, slechts voor een klein publiek betaalbaar. Mogelijk speelde ook een rol, dat het ontwerp voor het Nederlandse publiek te excentriek was. Nader onderzoek naar recensies in dagbladen en tijdschriften zou hier meer licht op kunnen werpen. De zeker niet grote oplage alsmede verlies door gebruik, verklaren dat het tachtig jaar later een zeldzaam en kostbaar verzamelobject is geworden.

Dit artikel is vooral gebaseerd op L. F. Jintes en J. T. Pol- Tyszkiewicz, *Chris van der Hoef, 1875-1933*, Assen/Leiden 1994 en H. Vogels, *Van decor naar design. Kunstenaars in de Goudse aardewerkindustrie 1898-1940*, Zwolle/Gouda, 2001.

Ria Kapteyn-van Wijk Groenekan, student kunstgeschiedenis aan de universiteit van Utrecht. Onderzoek in het kader van een onderzoekswerkgroep kunst rond 1900 o.l.v. Dr. Saskia de Bodt, waarbij elke student een object uit de collectie van het Drents Museum moest kiezen als onderzoeksobject. Daarbij was het de bedoeling het voorwerp te plaatsen binnen het oeuvre van de kunstenaar en binnen de nationale en internationale Art Nouveau. Op de vriendendag presenteerden enkele studenten hun onderzoek en de volgende tekst is een weerslag van één van die presentaties in het Drents Museum op 28 november 2015.

DE AMSTERDAMSE JUWELIERS- EN KUNSTENAARSFAMILIE VAN KOOTEN (VERVOLG EN SLOT)

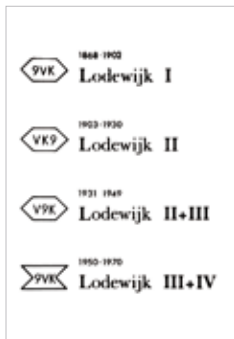
Louk van Kooten

(Het artikel is geredigeerd door Lieske Tibbe)

In de vorige aflevering van **Rond 1900 (februari 2016)** beschreef Louk van Kooten de loopbaan van de grondvester van het familiebedrijf, zijn overgrootvader

Lodewijk Willem van Kooten (1842-1900), en van zijn grootvader **Lodewijk Willem (II, ofwel Louis) (1876-1949)**. In deze aflevering komt de derde generatie aan bod: zijn vader **Lodewijk Willem (III), genaamd Lody (1903-1972) (Afb. 1)**.

Louis van Kooten, die zoals al verteld zich in 1896 in Parijs gevestigd had en in 1900 was teruggekeerd in verband met het overlijden van zijn vader, huwt na zijn terugkeer in 1902 Elisabeth Georgine Meyer, dochter uit een Amsterdams geslacht van zilvermeden. Het echtpaar koopt het pand Kerkstraat 150; het goudsmidsatelier dat op de Nieuwe Spiegelstraat 32 gevestigd was wordt in 1904 ook daarheen verhuisd. Kerkstraat 150 heeft een grote tuin waarin een atelier wordt gebouwd en grenst bovendien aan de achterzijde aan het perceel van de ouders van Elisabeth aan de Prinsengracht 815. Aangezien Elisabeth het enige kind is brengt zij het complete ouderlijke

Afb. 1. Meesterstekens.

bedrijf bij haar huwelijk in, waardoor het atelier van Van Kooten mogelijkheid biedt voor 10 tot 20 goudsmeden, zilvermeden en leerlingen. Hier ontstaan in samenwerking met Lambertus (Bert) Nienhuis de al beschreven gouden sieraden in Nieuwe Stijl, waarvan twintig exemplaren in het Rijksmuseum te Amsterdam te zien zijn.

Op 29 april 1903 wordt het eerste kind geboren: Lodewijk Willem (III), genaamd Lody. Drie jaar later volgt nog een zusje, Augusta Carolina (Guus). Lody groeit op in een breed cultureel milieu en ontwikkelt zich al snel als zeer creatief. Als kind maakt hij de ontwikkeling van de bekende Nienhuis-collectie mee en van zijn vader leert hij al heel vroeg het goudsmidvak. In het zilvermeden wordt hij ingewijd door zijn grootvader van moederskant, Albertus Wilhelm August Meyer, en door de gebroeders Helweg, een bekende Amsterdamse zilvermidfamilie met een atelier aan de Rozengracht. Maar het is vooral zijn oudtante Margaretha Verwey (1867-1947) die hem in artistiek opzicht heeft beïnvloed. In Lody's jeugd heeft zij haar handwerkwinkel om de hoek in de Nieuwe Spiegelstraat en hier gaat Lody vaak na schooltijd langs. In 1918 maakt Margaretha kennis met de Blaricumse

Afb. 2. Margaretha Verwey.

lekenprediker en kunstschilder Karel Schmidt; zij sluit zich aan bij de door hem opgerichte kunstenaarsgroep 'De Smeden', die verder bestond uit de schilders Jan Koeman, Nico Eekman, Teun van Essen, Valentijn van Uytvanck en Albert

Ost. In 1920 vestigt Margaretha Verwey (Afb.2) zich in Blaricum; de zaak aan de Amsterdamse Nieuwe Spiegelstraat blijft tot 1925 bestaan.

Afb. 3. Ets Les Halles.

Na het beëindigen van de HBS gaat Lody op advies van tante Tatti, zoals Margaretha door de familie wordt genoemd, naar de Rijksacademie als leerling van Antoon Derkinderen. Na ongeveer een jaar lijkt hij hier behoorlijk te zijn uitgeleerd en gaat hij in de leer bij Jan Koeman, kunstschilder, graficus en keramist, in Blaricum. Van Koeman en van grafisch kunstenaar Jan Poortenaar leert Lody vooral etsen (Afb. 3 en 4). Uit deze leerperiode bij Jan Koeman in Blaricum is vooral een grote collectie bloemenetsen en dorpsgezichten uit Blaricum en Laren bekend. Volleerd in de etstechniek gaat hij begin 1922 op reis naar Frankrijk, waar hij bijna twee jaar een rondreis maakt en grotendeels in zijn levensbehoeften voorziet met tekenen en etsen. Na een kort intermezzo thuis in Amsterdam vertrekt hij 1923 weer naar Frankrijk, waar hij zijn culturele reis voortzet. Op deze reis ontmoet hij in Pontoise onder anderen de Hollandse kunstschilder Maurits van der Valk.

In 1928 keert Lody uiteindelijk weer in Amsterdam terug en gaat hij in het ouderlijk atelier aan de slag (Afb.5 en 5A / pag. 18). Hij

Afb. 4. Eis Oost-Indische Kers.

Afb. 5. Lody van Kooten in atelier 1935.

ontwerpt en vervaardigt zilverwerk in een geheel eigen stijl, waarin hij Art Deco combineert met het kwabwerk van zeventiende-eeuwse edelsmeden als Johannes Lutma, de edelsmidfamilie Adam, Paulus en Christiaan van Vianen en Andries Grill. Zijn organische vormgeving heeft echter een strenge geometrische basis. Hij werkt uitsluitend in zilver van het eerste gehalte, met drijf- en

Afb. 6. bommbakje 1932.

Afb. 7. Koffiekan.

Afb. 8. Schaal.

Afb. 9. Diploma 1937 Arts & Technique Paris.

pillendoosjes, wijnkurken, messenleggers, briefopeners, etc. Met zijn zilverwerk neemt hij deel aan de XVII Biennale te Venetië in 1930, en in 1937 aan de Exposition Internationale des Arts et Techniques dans la Vie Moderne te Parijs, waar hij een zilveren medaille behaalt (Afb.9). Maar ook ontwerpt hij in deze periode kristallen glazen, inktpotten en dergelijke. Daarnaast tekent hij vanaf 1939 en tijdens de Tweede Wereldoorlog een manuscript met Hollandse windmolens en een overzichtswerk over heraldiek (Afb. 10 / pag. 20).

Na de oorlog stopt hij vanwege een zenuwontsteking in zijn rechterarm met het smeden van zilver; de resterende jaren maakt hij nog slechts sieraden. Hierbij ontwikkelt hij in samenwerking met de essayeursbedrijven Drijf hout en Schöne te Amsterdam aan het begin van de jaren 1950 de mogelijkheid palladium als metaal voor juwelenfabricage te gebruiken. Ook gaat hij zich bezighouden met galvanotechniek en het elektrisch lassen van edelmetalen. In de jaren 1930 had hij naast een studie elektro-techniek aan de Sorbonne te Parijs gewerkt als technisch adviseur voor de bestekfabriek van de firma Wolfers te Brussel. De firma Wolfers was – zoals in de vorige aflevering beschreven - een oude zakenrelatie van de

Afb. 5A. Atelier 1935-2.

ONBEKENDE LITHO VAN JAN TOOROP

Grotendeel overgenomen met toestemming van de auteur uit de weblog van ons lid Sipke van de Peppel (<https://anno1900.nl>). Een interview met de man achter deze bijzondere weblog zal in het komende nummer van Rond 1900 verschijnen.

Onlangs kocht ik op een internetveiling deze jubileumprent voor het 10-jarig bestaan van het St. Alphonsus Rodriguez Patronaat in Den Haag. Het gaat om een zeldzame, onbekende litho van Jan Toorop uit 1926.

Het patronaat was een instituut voor

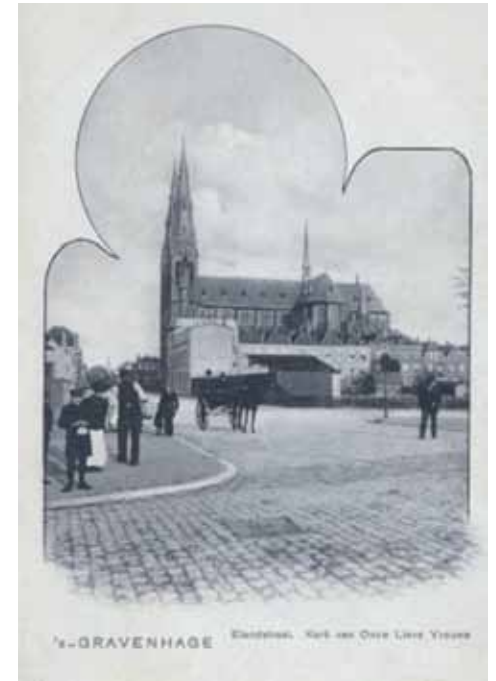
vorming en scholing van rooms-katholieke jeugd in het begin van de 20e eeuw. De opzet van dit instituut was afgeleid van het patronagesysteem. Het patronaat nam de rol van schutspatroon op zich en de jeugdige leden werden 'beschermelingen' genoemd. Er bestonden aparte patronaten voor jongens en meisjes.

Het jongenspatronaat St. Alphonsus Rodriguez werd opgericht op 23 januari 1916. In de krant van de volgende dag lezen we:

'In de parochie van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen in de Elandstraat werd gisteren een patronaat opgericht, aanvankelijk met een achttal leden. Zondagmorgen naderden dezen gezamenlijk tot de Heilige Tafel en in de Hoogmis, die opgedragen werd om Gods zegen over het patronaat af te smeeken, waren zij op het priesterkoor gezeten. Des middags had de plechtige opening van het patronaat, dat den naam van "St. Alphonsus" draagt, en de inzegening van het patronaatsgebouw plaats. (...) Na deze plechtigheid hield de zeereerwaarde heer W. van Stee, rector te Voorburg en voorzitter van het Centraal Comité tot bevordering van R. K. Patronaatsbelangen in Nederland, een rede, waarin hij uitvoerig en duidelijk uiteenzette hoe noodzakelijk patronaten, inzonderheid in grote steden, zijn om het aanvankelijk godsdienstonderricht te verdiepen, het zedelijk karakter van de jongelieden van 13 tot 18 jaar te vormen en hen op te leiden voor het maatschappelijk leven.' (Dagblad De Tijd d.d. 24 januari 1916).

Opvoeding en scholing

De patronaten speelden een belangrijke rol in de opvoeding en scholing van de katholieke arbeidersjeugd. Voor veel jongeren was het patronaat de enige kans om na de lagere school nog een andere vorm van scholing te krijgen. Het patronaatswerk moest hen niet alleen voorbereiden op een vroom en deugdzaam leven, maar ook de

De neogotische Elandkerk in Den Haag is gebouwd in 1891-1892 door architect Nicolaas Molenaar sr. Het grote pand voor de kerk was het patronaatsgebouw van het St. Alphonsus Rodriguez Patronaat. Het gebouw staat er nog steeds en biedt nu onderdak aan o.a. een katholieke jeugdstichting en een ijzerwarenhandel.

nodige bagage voor hun maatschappelijke leven meegeven. Zo kregen de jongens les in rekenen, schrijven, tekenen, meetkunde, houtbewerking, geschiedenis, maatschappijleer en staatsinrichting. In meisjespatronaten lag de nadruk op huishoudelijke vorming met vakken als koken, voedingsleer, receptenleer, warenkennis, knippen, handwerken, wassen, strijken en het bijhouden van een huishoudboekje. Daarnaast werden er allerlei ontspanningsactiviteiten georganiseerd om de jeugd van de straat te houden. Zo had het St. Alphonsus-patronaat

een eigen koor, harmonie, toneelgroep en voetbalvereniging.

Spannend contrast

Toorop heeft de religieuze en maatschappelijke kant van het patronaatswerk treffend in beeld gebracht. Aan de linkerkant van zijn litho zien we een priester die de heilige mis opdraagt. In zijn rechterhand heeft hij een stralende hostie en in de linkerhand de miskelk. Voor hem zitten enkele beschermelingen geknield in de communiebank. De geconcentreerde, indringende blik van de priester vormt een spannend contrast met de verstilde gezichtsuitdrukkingen van de voorste 2 jongens. Rechts op de achtergrond zien we allerlei attributen die met het onderwijs te maken hebben, zoals een zaag, schaaft, beitels, nijptang, bijl, viool, hoorn, geodriehoek en meetlat. De rode rozen staan symbool voor de navolging en het lijden van Christus. De strakke, geometrische lijnvoering is typerend voor Toorop's latere, katholieke werk.

Toorop maakte de jubileumprent voor het St. Alphonsuspatronaat in 1926, 2 jaar voor zijn overlijden op 3 maart 1928. Hiermee is het een van zijn laatste grafische ontwerpen.

St. Alphonsus Rodriguez werd in 1888 heilig verklaard door paus Leo XIII.

Heilig verklaarde portier

St. Alphonsus Rodriguez was een Spaanse lekenbroeder die leefde van 1532 tot 1617. Rodriguez was de zoon van een wolhandelaar in Segovia. Na de snel opeenvolgende dood van zijn ouders, vrouw en 3 kinderen koos hij voor een leven van gebed. In 1571 trad hij op 39-jarige leeftijd toe tot een jezuïetenorde.

Beschermheilige van Mallorca

St. Alphonsus was 45 jaar portier van een jezuïetencollege op Mallorca en is de beschermheilige van dit eiland. Als de deurbel van het college ging, beantwoordde hij deze steevast met de woorden: 'Ik kom, Heer.' In zijn memoires schreef hij dat hij zich iedere keer voorstelde dat God zelf aan de deur stond en naar binnen wilde. Hoewel hij door zijn zwakke gezondheid en geringe religieuze scholing het nooit tot priester zou schoppen, groeide hij als portier uit tot een geestelijk raadgever van de lokale bevolking. Ook hield hij zich op Mallorca bezig met het inzamelen van aalmoezen voor de armen en het troosten van de zieken.

Goed voorbeeld voor de jeugd

In 1888 werd Alphonsus Rodriguez heilig verklaard door paus Leo XIII. Als heilige staat hij vooral bekend om zijn eenvoudige, dienstbare en vrome levenswijze. Ondanks de vele persoonlijke tegenslagen en beproevingen die hij doorstond, verviel St. Alphonsus nooit in bitterheid en bleef hij vertrouwen op God. Dit alles maakte hem tot een goed voorbeeld van hoe je God kunt dienen door eenvoudig werk te doen en in dienst van je medemensen te leven. Kortom, een ideale beschermheilige voor een patronaat dat de Haagse katholieke arbeidersjeugd wilde voorbereiden op een vroom en deugzaam leven.

TENTOONSTELLINGAGENDA PER APRIL 2016

Amersfoort - Museum Flehite
033-2471100 / www.museumflehite.nl

18 februari t/m 12 juni.

Toon Kelder - Romantisch modernist; t/m 12 juni 2016

Toon Kelder was een veelzijdig mens. Zijn drang tot vernieuwing ging boven alles. In zijn lange leven ontwikkelde hij zich van schilder van romantische naakten uiteindelijk tot beeldhouwer van abstracte sculpturen. De tentoonstelling *Toon Kelder – Romantisch Modernist* in Museum Flehite biedt een breed overzicht van zijn werk: een kennismaking met een eigenzinnig kunstenaar en zijn artistieke ontwikkeling in al zijn facetten.

Toon Kelder (1894 - 1973), verbond zich als kunstenaar nooit aan een bepaalde stijl of stroming, maar zijn vroege werk, expressionistisch van stijl en in donkere tinten, doet denken aan de Bergense School. Later wordt zijn werk gekenmerkt door een lichtere, dunnere manier van schilderen. Kelder maakte aanvankelijk landschappen en stadsgezichten, maar koos later ook interieurs

en stillevens als onderwerp. Veel portretten verschenen van zijn hand, zoals van Jan Toorop, met wie Kelder bevriend was en van de bekende kunstverzamelaar Piet Boendermaker en dichter Martinus Nijhoff.

Amsterdam - Rijksmuseum
020-6747000 / www.rijksmuseum.nl

Breitner: Meisje in kimono; t/m 22 mei 2016.

Het Rijksmuseum brengt voor het eerst alle versies van Meisje in kimono door George Hendrik Breitner bij elkaar. De talloze variaties van een meisje in kimono, die

geldt als icoon van het japonisme, ontstonden in de jaren 1893-96. Het jonge model Geesje Kwak poseerde voor bijna al zijn schilderijen en werd zo door Breitner onsterfelijk gemaakt. De tentoonstelling is gebaseerd op nieuw onderzoek en laat voor het eerst de (voor zover bekend) volledige serie van 14 schilderijen zien, waaronder een tot nu toe onbekend Meisje in rode kimono uit particuliere collectie. Naast schilderijen worden ook tekeningen, schetsen en foto's getoond die de kunstenaar ter voorbereiding hierop maakte.

Foto Geesje Kwak

seerd op nieuw onderzoek en laat voor het eerst de (voor zover bekend) volledige serie van 14 schilderijen zien, waaronder een tot nu toe onbekend Meisje in rode kimono uit particuliere collectie. Naast schilderijen worden ook tekeningen, schetsen en foto's getoond die de kunstenaar ter voorbereiding hierop maakte.

Amsterdam - Stedelijk Museum Amsterdam
020-5732911 / www.stedelijk.nl

Wonen in de Amsterdamse school; t/m 28 augustus 2016.

In 2016 keert de Amsterdamse School terug in het Stedelijk. Wonen in de Amsterdamse School is een spectaculair overzicht van interieurontwerpen van de Amsterdamse School: meubelen, lampen, klokken,

keramiek, textiel en grafische toepassingen als behang. De tentoonstelling bevat meer dan 500 bijzondere ontwerpen van onder meer Jaap Gidding, Michel de Klerk, Piet Kramer, Hildo Krop en Marie Kuyken.

In de aanloop naar de tentoonstelling heeft het Stedelijk een speciale blog in het leven geroepen, waarop Ingeborg de Roode (conservator Industriële Vormgeving Stedelijk Museum), Marjan Groot (Universiteit Leiden) en anderen die bij het project betrokken zijn verslag doen van hun onderzoek naar de meubelen van de Amsterdamse School. De site bevat veel achtergrondinformatie in blogposts en videos over het onderzoek en bijzondere ontdekkingen zoals de herontdekte klok van De Klerk. Kijk op: amsterdamseschool.tumblr.com

In mei, juli en augustus zijn er in het kader van 100 jaar Amsterdamse School dagelijks busexcursies langs de bouw- en sierkunstwerken van de Amsterdamse School.

Houders van een Museumkaart kunnen hieraan deelnemen tegen een gereduceerde prijs van € 25 in plaats van € 40.

Meer info: www.hetschip.nl

Bergen NH - Museum Kranenburgh
072-5898927 /

www.museumkranenburgh.nl

Werken op papier; t/m 12 juni 2016.

Bijna niets zo fijn als het tekenwerk van kunstenaars. Met een paar lijntjes schetsen ze een voorstelling, soms als voorstudie van een schilderij. Vaak ook als zelfstandig kunstwerk.

Theatraal kan het ook zijn, zo bewijst Mommie Schwarz. Voor de tentoonstelling Werken op papier koos Kranenburgh tekeningen en houtskool uit de eigen collectie. In het ateliergedeelte kan het publiek zelf aan de slag

Henri ter Holt mijnwerker in de Borinage.

Er is werk te zien van kunstenaars van de Bergense School onder wie Jaap Weijand, Leo Gestel en Harrie Kuyten, maar ook van Henri ter Holt, Mommie Schwarz, Charley Toorop en Lucebert.

Den Haag - Gemeente Museum Den Haag
070-3381111 / www.gemeentemuseum.nl
Klimt - Schiele; t/m 19 juni 2016.

In het Gemeentemuseum Den Haag is dit voorjaar het prachtige, sensuele schilderij Judith I van Gustav Klimt te zien. Het is een van de topstukken van Museum Belvedere in Wenen en tevens een van de bekendste werken van Klimt uit zijn Gouden Periode waarin hij echt bladgoud in zijn schilderijen verwerkte. "Dit is een droom die uitkomt.

belangrijke invloed heeft uitgeoefend op Gustav Klimt.

Jan Toorop; t/m 29 mei 2016.

Jan Toorop (1858-1928) behoort met Van Gogh en Mondriaan tot de belangrijkste Nederlandse kunstenaars uit de periode rond 1900. Ze oriënteerden zich op de nieuwste, internationale ontwikkelingen in de

Toorop, zelfportret.

Toorop, Affiche Delftse slaolie.

beeldende kunst en wisten op hun beurt andere kunstenaars te inspireren. Zo was Toorop bijvoorbeeld een grote inspiratiebron voor Gustav Klimt.

Het werk van Toorop is geliefd bij een groot publiek en wordt vaak geas-

socieerd met art nouveau, vooral vanwege zijn bekende lithografie ter promotie van Delftse slaolie. Deze litho was zelfs zo bekend dat art nouveau in ons land ook wel slaoliestijl wordt genoemd. Dat zijn oeuvre veel meer stijlen omvat is minder bekend. Hij werkte ook neoimpressionistisch en symbolistisch en was een van de vernieuwende krachten binnen de schilderkunst.

Den Haag - Louis Couperusmuseum
070-3640653 /

www.louiscouperusmuseum.nl

Van zero tot kleine zielen; van 10 jaar galerij Orez naar 20 jaar museum; t/m 6 oktober 2016.

In 2016 viert het Louis Couperus Museum zijn twintigjarig jubileum. Ter gelegenheid van dit heuglijke feit organiseert het museum een tentoonstelling onder de titel Van ZERO tot kleine zielen.

Den Haag - De Mesdag Collectie (v/h Museum Mesdag)

070-3621434 / www.demesdagcollectie.nl
Natuur in beeld. Fotografie ontmoet schilderkunst in de 19de eeuw; t/m 5 juni 2016.

Fotografie is niet meer weg te denken uit ons dagelijks leven, maar in de 19de eeuw was het een nieuw en bewerkelijk medium. Al snel na de uitvin-

Anonim (fotograaf), Adolphe Giraudon (uitgever), Twee boerinnen, voor 1878, Musée d'Orsay, Parijs.

ding ervan in 1839 spiegelde de fototechniek zich aan de schilderkunst. Het landschap was een van de plekken waar een levendige dialoog ontstond tussen fotografen en schilders. Zo werkten zij letterlijk naast elkaar in het

bos van Fontainebleau, waardoor ze elkaar beïnvloedden. Aan de hand van vroege landschapsfoto's en schilderijen maakt de tentoonstelling Natuur in beeld deze bijzondere ontmoeting tussen beide kunstvormen zichtbaar.

De Mesdag Collectie brengt in deze tentoonstelling haar verzameling Barbizon-schilderkunst samen met vroege landschapsfotografie uit collecties van onder meer het Musée d'Orsay en het Rijksmuseum Amsterdam. Prachtige foto's van onder andere Gustave Le Gray en Eugène Cuvelier laten zien hoe de schilderkunst deze fotografen inspireerde. Zelden getoonde clichés-verre (glasplaatprenten) van Camille Corot en Charles-François Daubigny tonen de versmelting van fotografische techniek met beeldende kunst.

Domburg - Marie Tak van Poortvliet Museum
 0118-584618 / www.marietakmuseum.nl
Dubbeltentoonstelling De zaak Piet Mondriaan - Mondriaan in Domburg; t/m 3 juli 2016.
De zaak Piet Mondriaan

Loek Grootjans (Arnhemuiden, 1955) verzamelt en archiveert alles wat hem als mens en kunstenaar raakt. In 2008 begon hij met zijn project Storage for Distorted Matter. In dit veelomvattende project probeert Grootjans het leven te registreren en op te slaan. Zo verzamelde hij jarenlang het stof in zijn atelier en de grond waarop Vincent van Gogh werd geboren.

Voor De zaak Piet Mondriaan, deel uitmakend van Storage for Distorted Matter, heeft Grootjans het licht verzameld dat Mondriaan in 1908 moet hebben gezien toen hij voor het eerst in Domburg aankwam. Grootjans betoogt dat 'het Zeeuwse licht', dat Piet Mondriaan in 1908 voor het eerst in Domburg zag, zijn oeuvre grotendeels heeft veranderd en gevormd. Het licht is daar fenomenaal en volgens Grootjans' onderzoek komt dat door de invloed van de Wester- en Oosterschelde, de stroming van de Noordzee en het Nauw van Calais. De zoutkristallen in het water zijn in de zomer vele malen groter dan in andere seizoenen; zij komen door de wervelende stromingen ter plekke in de lucht terecht en beïnvloeden op die manier het licht. De zeewater-temperatuur is in september het warmst en daardoor zijn de kristallen het grootst in die periode. De manier waarop de kristallen het licht weerkaatsen levert een uniek effect op.

Grootjans heeft op de plaats tussen Westkapelle en Domburg, op het kruispunt van de kijkrichting van Piet Mondriaan van Domburg naar Westkapelle, een jaar

lang water uit de zee gehaald en deels laten verdampen. Ook heeft hij op die plek duizenden foto's gemaakt van het sublieme Zeeuwse licht. Hij heeft met zijn installatie historische gegevens met hedendaagse gecombineerd en biedt op geheel eigen wijze een nieuwe kijk op de kunsthistorie.

Mondriaan in Domburg

Conservator Francisca van Vloten is evenals Loek Grootjans gefascineerd door het Zeeuwse Licht. In 1989 zat zij met de journalist, schrijver en radiomaker Kees Slager op de Hoge Hil van Domburg en vertelde zij hem over haar gedachte dat Mondriaan door de Zeeuwse schilderijen van Toorop, die flonkerden van lichtimpresies, op Domburg was afgekomen. En dat hij na aan den lijve te hebben ervaren hoe dat bijzondere licht door natuurlijke omstandigheden langs meer kanten over Walcheren leek te vallen, tot experimenten met de kleur en later met de vorm werd gebracht. Sindsdien heeft zij regelmatig over haar onderzoek naar het Zeeuwse licht, Toorop, Mondriaan en Domburg gepubliceerd.

Als omlijsting van Loek Grootjans' project De Zaak Piet Mondriaan heeft Van Vloten een documentaire tentoonstelling rond Mondriaan in Domburg gemaakt.

Jan Toorop schenking

Een wand van het tentoonstellingsgebouw is gereserveerd voor Jan Toorop: in 2015 schonk de Turing Foundation het MTVP Museum Domburg twee Toorops in langdurige bruikleen, een aquarel en een krijttekening. Zij zullen voor de duur van de tentoonstelling naast enkele andere werken van Toorop uit de collectie van het museum te zien zijn.

Doorwerth - Museum Veluwezoom
 026-3397409 /

www.museumveluwezoom.nl

Renkumse en Heelsumse Schilders; t/m 21 juni 2016.

Het dorp Oosterbeek ontwikkelt zich in de loop van de negentiende eeuw - naar voorbeeld van het Franse Barbizon - tot de eerste kunstenaarskolonie van ons land. Het dorp en haar directe omgeving vormen een perfect decor voor talrijke landschapsschilders, die hier voor korte of langere tijd wonen en werken.

Als het dorp zich in de loop van de negentiende eeuw ontwikkelt tot een deftig villadorp wordt het voor de kunstenaars minder interessant. De aandacht verlegt zich dan ook aan het einde van deze eeuw naar het dan nog landelijke boerendorp Renkum en omgeving, waar in 1895 de kunstschilder

Théophile de Bock komt wonen. De Bock is een charismatisch man, die veel kunstenaars en kunstliefhebbers om zich heen weet te verzamelen. In het bij zijn woning aanwezige koetshuis organiseert hij soirees en hij trekt met zijn grote antiekverzameling veel kunstverzamelaars aan. In 1902 wordt mede op zijn initiatief de kunstvereniging Pictura Veluensis opgericht. Leden zijn de in Renkum en Heesum woonachtige kunstenaars, maar ook heeft de vereniging een grote aantrekkingskracht op leden buiten de regio, die deelnemen aan de zomertentoonstellingen van de vereniging. Ook worden winterportefeuilles samengesteld met aquarellen, tekeningen en grafiek, die circuleren langs verwante instellingen in het gehele land van waaruit werk verkocht kan worden. In het topjaar 1910 zijn 144 werkende en 70 kunstlievende leden bij de vereniging aangesloten. Door de inzet van de kunstschilder Barend Ferwerda, die jarenlang de functie van secretaris bekleedt houdt de vereniging tot 1935 stand. Mede door de economische crisis van de jaren dertig lopen de verkopen dusdanig terug, dat de vereniging haar levensvatbaarheid verliest. Vrijwel alle op deze tentoonstelling aanwezige kunstenaars zijn lid geweest van de kunstvereniging Pictura Veluensis.

Drachten - Museum Dr8888
0512-515647 / www.museumdrachten.nl
Holland Dada and the International Context; t/m 18 september 2016.

De tentoonstelling Holland Dada and the International Context sluit aan bij de mondiale viering van de oprichting van de Dada-beweging in 1916. Museum Dr8888 heeft dankzij een uitgebreid internationaal netwerk de hand weten te leggen op collecties van Dada-kunstenaars uit diverse

landen als Frankrijk, België en Duitsland. De tentoonstelling toont topwerken van o.a. Hans Arp, Marcel Duchamp, Kurt Schwitters, Man Ray en Francis Picabia.

De tentoonstelling is opgebouwd in hoofdstukken die corresponderen met steden waar Dada een rol heeft gespeeld en een speciaal hoofdstuk over Holland Dada. Steden als Zürich, New York, Berlijn, Hannover, Parijs en Drachten zijn te zien in het gehele museum. Museum Dr8888 toont tijdens deze tentoonstelling een breed spectrum van disciplines: van literatuur en beeldende kunst tot film en muziek.

Elburg - Museum Elburg
0525-681341 / www.museumelburg.nl
Kuno Brinks - Een wereld in lijnen; t/m 2 juli 2016.

Het Museum Elburg toont een overzichtstentoonstelling met werk van graficus Kuno Brinks.

Kuno Brinks is op 24 maart 1908 in Bussum geboren als tweede zoon van Hendrik Brinks en Johanna van Oostveen. Zijn ouders zijn aanhangers van de theosofie en deze levensbeschouwing zal de jeugd van Kuno Brinks in sterke mate bepalen. Op advies van zijn tekenleraar schrijft hij zich in

1924 in bij het Rijksinstituut tot Opleiding van Tekenleraren te Amsterdam, waar hij o.a. les krijgt van Huib Luns. In 1928 doet hij examen en behaalt een akte voor middelbaar onderwijs en een voor nijverheidsonderwijs. In 1929 treedt hij parttime in dienst van het reclamebureau De la Mar eveneens in Amsterdam. Hier vervaardigt hij illustratie- en reclametekens. Dit werk zou hij tot 1932 blijven doen; een koninklijke subsidie stelt hem in staat zijn ontslag te nemen bij het reclamebureau.

In 1931 huwt hij met Lous Sluijters, dochter van de schilder Jan Sluijters. In 1933 wint Kuno Brinks de Prix de Rome voor de graveerkunst. Het stipendium verbonden aan deze prijs stelt hem in staat reizen te maken naar Italië, Frankrijk, Spanje en Marokko. Het is vooral de exotische en onbekende wereld van Noord-Afrika die de kunstenaar inspireert. Brinks tekent stads- en havengezichten, landschappen, portretten, maar ook figuur- en naaktstudies.

In de grafische wereld is Kuno Brinks vooral bekend geworden door zijn vernieuwing van de techniek van de kopergravure. In 1936 wordt Brinks aangesteld als docent in de grafische kunsten van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam en in 1944 volgt zijn benoeming tot hoogleraar. In 1976 wordt Kuno Brinks gepensioneerd; hij overlijdt op 9 oktober 1992 te Amsterdam.

Katwijk - Katwijks Museum
071-4013047 / www.katwijksmuseum.nl
Bottema, kunstenaarsfamilie; t/m 25 juni 2016.

Het in 2016 jubilerende Genootschap Oud Katwijk is nauw verbonden met de kunstenaarsfamilie Bottema. In dit feestelijke jaar wordt daarom een overzichtstentoonstelling gewijd aan deze kunstenaarsfamilie.

Het gezin van Tjeerd Bottema (1884-1978) werd gekenmerkt door een grote mate van kunstzinnigheid. Zijn vrouw Cornelia van Amstel was bekwaam in het maken van pasteltekeningen en boetseren. De twee dochters Johanna en Hillegonda treden in de voetsporen van hun vader. Beiden illustreerden kinderboeken: Hillegonda is voornamelijk bekend geworden om haar werk op het gebied van de volkskunst, Johanna om haar penseeltekeningen van dieren en treffende portretten.

Tjeerd is met name bekend als illustrator van kinderschoolboeken en als een bekwaam etser van het Hollandse landschap met molens, avondstemmingen en schelpenvissers. Ook zijn schilderijen vertonen een romantisch realisme, dat nog geworteld is in de 19de-eeuwse traditie.

Broer Tjerk Bottema ontwikkelde zich tot een universeel kunstenaar, wel bekend als tekenaar van politieke prenten en scherpe karikaturen.

Laren - Singer Museum
035-5393939 / www.singerlaren.nl

Franse modernisten, Een uitzonderlijke Franse particuliere particuliere kunstverzameling; t/m 28 augustus 2016.

Singer Laren wisselt zijn collectie uit met musée d'Art moderne de Troyes in Frankrijk. Een museum dat net als Singer Laren zijn bestaan dankt aan een unieke particuliere kunstverzameling. Geïnspireerd door bevriende kunstenaars als Derain en Marinot,

Amedeo Modigliani, Jeanne Hébuterne, 1918, olieverf op doek.

bouwde het Franse echtpaar Lévy een indrukwekkende collectie op met werken van kunstenaars als Raoul Dufy, André Derain, Pierre Bonnard, Amedeo Modigliani en Henri Matisse. Het resultaat: een verrassend overzicht van 100 jaar Franse schilderkunst.

Purmerend - Purmerends Museum
0299-472718 /

www.purmerendsmuseum.nl

**Symbolen in de collectie;
6 mei – 18 september 2016.**

Symbolen zijn tekens, beelden of uitdrukkingen die we in het dagelijks leven op veel plekken terug vinden. We komen ze op straat tegen, in het verkeer, in de wetenschap, maar ook in religie en kunst. Symbolen zijn zo bijzonder omdat we er zo een diepere betekenis aan meegeven. De collectie van het museum bevat allerlei stukken waarin of waarop symboliek een rol speelt. In de expositie zijn tientallen voorwerpen met symbolen opgenomen waarvan de betekenis wordt onthuld.

Rotterdam - Kunsthal Rotterdam
010-4400301 / www.kunsthal.nl

Fatale kunst – Sara de Swart; t/m 5 juni 2016.

'Fatale kunst. Sara de Swart' is een verfijnde fin-de-siècle-tentoonstelling, die dank-

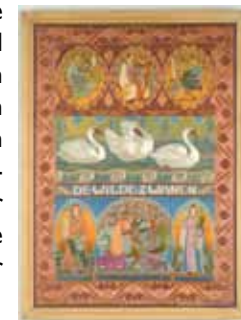
zij veel kunsthistorisch belangrijke bruiklenen uit privécollecties en musea een gezicht geven aan de relatief onbekende Sara de Swart. In de tentoonstelling staat de Nederlandse beeldhouwster, kunstverzamelaar en muze Sara de Swart (1861-1951) centraal.

Aan de hand van schilderijen en beelden uit haar collectie van onder meer Isaac Israëls, Odilon Redon, Jan Veth en George Breitner – aangevuld met De Swarts eigen werk, foto's, sculpturen en muziekstukken - wordt een beeld van haar wereld geschetst. Ook werk van De Swarts levensgezinnin, kunstenaar Emilie van Kerckhoff en van haar vader, kunstschilder Corstiaan de Swart, wordt gepresenteerd. De tentoonstelling vertelt het levensverhaal van een vrouw die letterlijk alles overheeft voor de kunst.

Sara de Swart wordt als enig kind geboren in een welgesteld gezin. Eind negentiende eeuw maakt zij in Amsterdam als een van de weinige vrouwen deel uit van de Beweging van Tachtig. Ze raakt bevriend met een groot aantal jonge kunstenaars en velen van hen ondersteunt zij financieel

door het aankopen van hun werk. Dit levert haar de bijnaam 'Muze der Tachtigers' op. Zij is bevriend met schilders als George Hendrik Breitner en Isaac Israëls, de schrijvers Lodewijk van Deyssel en Herman Gorter en ook componist Gustav Mahler behoort tot haar vriendenkring. Haar belangstelling gaat uit naar alle mogelijke kunst disciplines, van schilderkunst en beeldhouwkunst tot literatuur, poëzie en muziek. Het grote aantal portretten van Tachtigers dat in 'Fatale kunst' wordt getoond, biedt een uniek inzicht in deze kunstenaarsgroep, die voor de ontwikkeling van de moderne kunst in Nederland van groot belang is geweest. De actieve en stimulerende rol van Sara de Swart in het kunstleven van haar tijd wordt, aan de hand van uitvoerig onderzoek door Jaap Versteegh, in de tentoonstelling voor het eerst belicht.

De Swarts scherpe oog voor talent en haar persoonlijke contacten met toonaangevende kunstenaars in binnen- en buitenland vormden de basis voor haar imposante kunstverzameling. Zo kon zij door haar vriendschap met de kunstenaars Odilon Redon en Auguste Rodin hun werk kopen en hen als eerste in Nederland introduceren. In de tentoonstelling is onder meer een omvangrijke verzameling prenten van Odilon Redon te zien. Sara de Swart houdt haar leven lang een oprechte liefde voor de kunst en geeft haar hele vermogen uit aan het ondersteunen van kunstenaars die zij bewondert. Vanaf 1909 raakt zij in steeds grotere financiële problemen en is zij genoodzaakt om geleidelijk al haar kunst te verkopen.

Zwolle - Museum de Fundatie
0572-388188 / www.museumdefundatie.nl
**WILDEN - Expressionisme van
'Brücke' en 'Der Blaue Reiter';
28 april – 18 september 2016.**

Onder de titels Wilden en Nieuwe Wilden presenteren Museum de Fundatie en het Groninger Museum vanaf 28 april 2016 een dubbeltentoonstelling gewijd aan het 20ste-eeuwse expressionisme in Duitsland. In Museum de Fundatie staat het expressionisme uit het begin van de eeuw centraal, het Groninger Museum toont het neo-expressionisme uit de jaren '80. Meer dan een halve eeuw scheidt de beide bewegingen, toch is er bij alle verschillen een

duidelijke gemene deler: artistieke vrijheid zonder compromis.

*Ernst Ludwig Kirchner, portret Gerda, 1914,
olieverf op doek, 70 x 57 cm,
Van der Heydt Museum, Wuppertal.*

Tentoonstellingen uitgebreid beschreven in eerder verschenen uitgaven van 'Rond 1900'

Alkmaar - Museum Alkmaar
072-5489789 / www.stedelijkmuseumalkmaar.nl
**Gerrit Willem van Blaaderen (1873-1935),
Modernist in Bergen; t/m 28 augustus
2016.**

Amsterdam - Van Gogh Museum
020-5705200 / www.vangoghmuseum.nl
**Lichte zeden, Prostitutie in de Franse
kunst, 1850-1910; t/m 19 juni 2016.**

Doesburg - Lalique Museum
0313-471410 / www.musee-lalique.nl
**"Art Nouveau – Fleurs, Faune, Femmes";
t/m 15 juni 2016.**

Gouda - Museum gouda
0182-331000 / www.museumgouda.nl
**Leen Muller en de plateelbakkerij Zuid-
Holland (1898-1936); t/m 8 mei 2016.**

Leiden - Universitaire Bibliotheken Leiden
071-5272905 / www.bibliotheek.leidenuniv.nl,
Expositieruimte van de Universiteitsbibliotheek
Leiden Witte Singel 27
**Op reis met W.O.J. Nieuwenkamp. Nieuwe
Kunst rond 1900; t/m 17 mei 2016.**

Nieuw-Buinen - Keramisch Museum Goedewaagen
0599-616090 /
www.keramischmuseumgoedewaagen.nl
**1. Tegelkunst rond 1900, bruiklenen uit de
collectie Meentwijk, tot 27 juni 2016.
2. Goedewaagen's scheepsmemorabilia
voor de Holland America Line, aangevuld,
tot 27 juni 2016.
3. Hoogtepunten uit de keramiek van Art
Nouveau en Art Deco, sieraardewerk, pot-
terie, tegels en tegeltableaus, plasticjes,
herzien en aangevuld, tot 27 juni 2016.
4. Tegelaanwinsten van 1885 tot 1940; tot
27 juni 2016.**

www.vvnk.nl SECRETARIAAT
De Zeven Provinciën |
2253 XT Voorschoten
071 - 576 46 08
secretaris@vvnk.nl

REDACTIE ROND 1900
TEKSTEN
Ben Stork
050 - 720 00 18
redactie@vvnk.nl

VORMGEVING
Eef de Hilster

webmaster@vvnk.nl

